

Magyar jezsuiták Brazíliában, 1753–1760¹

Babarczi Dóra jezsuitákról szóló műve 2013-ban jelent meg Szegeden, a Szegedi Tudományegyetem doktori iskolájának gondozásában. A könyv a szerző 2012-ben megvédett doktori disszertációján alapul, annak kiegészített, továbbfejlesztett változata. A kötet rövid korszakot dolgoz fel, de azt nagyon alaposan. Babarczi Dóra korábbi munkáiban is foglalkozott már a jezsuitákkal, azok tengerentúli misszióival, nevéhez kapcsolódik Szuha János leveleinek lokalizálása.²

Jelen könyve három fő részre oszlik. Az első rész történelmi háttérrel ad: először a szerző bibliográfiai áttekintést nyújt, majd betekintést enged a portugál gyarmatbirodalom 18. századi történetébe és a jezsuiták tevékenységébe a tárgyalt korszakban. Ezzel kapcsolatban bemutatja az újvilági evangelizációt, a jezsuiták portugáliai és gyarmatbirodalmi működését, üldözését, száműzését, majd az ezt követő nemzetközi fellépést és a Jézus Társaság feloszlását. A második nagy fejezet a magyar rendtagok tevékenységével foglalkozik, a spanyol gyarmatbirodalomban szolgáló atyák működését csak vázlatosan ismertetve, majd rátér a könyv fő témájára, a négy magyar rendtag braziliai tevékenységére. Előbb származásukat és rendbe lépésük körülményeit ismerhetjük meg, majd nyomon követhetjük útjukat Lisszabonig, valamint képet kapunk braziliai missziós munkájukról. A szerző bemutatja tudományos tevékenységüket, és ismerteti deportálásuk körülményeit is, végül összefoglalja a portugál börtönöveket és az atyák hazatérését. Az utolsó nagyobb egység tudománytörténeti áttekintést ad. Először az irodalomtudományban helyezi el Szuha atya leveleit, majd a jezsuita rendnek a tudománytörténetben – ezen belül az etnográfiaiban és a kartográfiában – betöltött szerepét tárgyalja.

Az első fejezetből a bibliográfiai körkép után megismerhetjük Pombal márki Portugáliáját és a tengerentúli gyarmatbirodalmat. A fejezet bemutatja a márki életét, működését és gazdaságpolitikáját, kiemelve a kereskedelem szerepét. Mivel Brazília köztörténete általában nem ismert, egy rövid rész összefoglalja a legfontosabb tudnivalókat. A korszakban a Brazília név Portugália dél-amerikai gyarmatait jelentette. Maranhão-ban, ahol a magyar jezsuita atyák is szolgáltak, nem voltak latifundiumok, a legnagyobb bevételt itt a szarvasmarhafarmok és a cukormalmok jelentették, amelyek a jezsuiták kezén voltak. A Jézus Társaság komoly gazdasági tevékenységet is folytatott, ami miatt ellenszenv alakult ki vele szemben.

1 Babarczi Dóra: *Magyar jezsuiták Brazíliában 1753–1760*. Szeged, SZTE Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Doktori Iskola Modernkori Történeti Program, 2013. 238 p.

2 Babarczi Dóra: Szuha János levele Reviczky Antalnak (Lisszabon, 1753. április 17.). In: *Lymbus*, 10. (2012–213) 237–250.; *A Jézus Társaság feloszlása, 1759–1773*. Ford., bev.: Babarczi Dóra. Szeged, 2006. (Documenta historica, 76.)

A jezsuiták saját élelemellátásukon felül jól eladható növényeket termesztettek, adó- és vámmentességük a kereskedőkben csak növelte a jezsuitaellenességet. Ezek a konfliktusok a jezsuiták elleni fellépéshez vezettek. A kormányzó elsődlegesen gazdasági megfontolásból támadta a rendet, ehhez építette fel a propagandát. Pombal márki 1760–1769 között a diplomáciai kapcsolatokat is megszakította a Pápai Állammal. A rend feloszlata során először a gyóntatókat távolították el az udvarból, majd egy 1757-es röpirat tovább fokozta az ellenszenvet a jezsuitákkal szemben.

A szerző bemutatja az eseményeket a jezsuiták szempontjából. Az evangelizáció már a kezdetektől megindult, a Társaságnak azonban kevés misszionáriusa volt, így külföldieket is bevontak ebbe a feladatba, különösképpen az osztrák provinciából. A területen más rendek is megjelentek, amelyeknek több ellentéte volt a hegemon szerepben lévő jezsuitákkal. A szerző ismerteti azt a folyamatot, melynek során száműzték a jezsuitákat, majd 1759–1760-ban a teljes újlégi jezsuita missziót felszámolták. (Ez az anyaországban az 1758-as, király elleni merénylet következtében történt meg.) 1773. július 21-én XIV. Kelemen feloszlatta a rendet. Az üldöztetésüket és száműzetésüket tárgyaló részben előbb Gabriele Malagrida jezsuita atya esetét mutatja be, aki az 1755-ös lisszaboni földrengést Isten büntetésének tulajdonította. Az atyát előbb száműzték, majd máglyahalálra ítélték. A jezsuiták másik fő bűneként a guaraní háborút (1752–1756) emlegetik: a jezsuita befolyású területen élő indiánok fellázadtak a kormányzat ellen, a lázadás hátterében azonban nem a jezsuiták álltak. A fejezet egyúttal a rend működésének megítéléseit is vázolja.

A *Magyar származású rendtagok a portugál gyarmatokon* című fejezetben a szerző négy magyarországi jezsuita tevékenységét mutatja be. Kayling József 1725. január 7-én, Selmecbányán született, nemesi származása csak feltételezhető, nemzetiségét illetően csak annyi bizonyos, hogy nem magyar volt. Fáy Dávid észak-magyarországi nemesi család sarja, apja, Fáy Gábor katolizált, anyja református hiten maradt, érte vállalta fia a tengerentúli missziót. Születési évszámát a szerző 1722-re teszi, a pontos napot azonban nem tudja megjelölni a források eltérő adatai miatt. Szluha János esetében megcáfolja azt a korábban uralkodó nézetet, miszerint Gyalun született volna 1725-ben, azt állítja, hogy Ógyallán jött a világra 1723. augusztus 24-én. A negyedik jezsuita atya, Szentmártonyi Ignác 1718. október 28-án, Kotoriban, a mai Horvátország területén született. Származását, nemzetiségi hovatartozását nem lehet pontosan megállapítani, bensőséges viszony fűzte a horvát nyelv kaj nyelvjárásához (édesanyja neve alapján horvát származású volt), de az akkori nemességet és értelmiséget a hungarustudat hatotta át.

Kayling 1740. október 17-én lépett a jezsuiták közé Győrben, majd Nagyszombatban és Eperjesen tanult, Kassán végezte a teológiát, ahol megismerte későbbi missziós tárását, Fáy Dávidot. Tanári pályáját Sopronban kezdte, majd Bécsben és Pozsonyban tanított. Teológiát Grazban tanult. A tengerentúlra 1752-ben indult, és társaihoz hasonlóan ő is itt tette le a negyedik fogadalmát: 1757-ben São Luís do Maranhão-ban. Szentmártonyi Ignác Zágrábban lépett a rendbe 1735-ben, de novíciusi éveit Bécsben töltötte. 1738-tól a varasdi kollégiumban tanított, majd Grazban tanult, tanári pályafutását Zágrábban folytatta, majd visszatért Varasdra. 1744-től Bécsben matematikát oktatott és teológiát tanult. Már 1752-ben elutazhatott Lisszabonba, ahol letette a negyedik fogadalmát 1753 februárjában.

Miután részletesen felvázolta a négy magyar jezsuita előéletét, a szerző rátér a brazil missziós évek ismertetésére és a jezsuiták üldöztetésére. A négy magyar jezsuita először Lisszabonba utazott, ugyanis innen indultak a menetrend szerinti kereskedelmi flottával. Kayling, Fáy és Szluha Maranhão tartományba, míg a szintén az osztrák rendtartományból érkezett jezsuiták Pará tartományba kerültek. Feladataikat más-más településeken látták el.

Szentmártonyi atya életpályája eltér társaiétól, hiszen ő nem misszionáriusként, hanem a portugál uralkodó által szerződtetett királyi csillagászként érkezett Brazíliába. Működése kévéssé rekonstruálható, hiszen elsősorban tudományos feljegyzéseket hagyott hátra. Lisszabonba már magyar rendtársai előtt elutazott.

A *Brazíliai missziós évek* fejezetben a szerző külön-külön mutatja be a jezsuita atyák életpályáját. Kayling atya működése és élete a legkevésbé ismert: nem állapítható meg, hogy meddig volt a Tutóia misszióban, másfél évig biztosan. Később a Maracú falu közelében fekvő São Bonifacio telepen egy cukormalom igazgatását bízták rá. 1755-től Fáy Szluha atya társa lett Acará misszióban, ahol két nomád törzset, a curinsit és az amanayét kellett letelepíteni és evangelizálni. Az utóbbi törzs emberevő volt, és a helyi portugál kormányzat rendelkezései szerint földjükre nem terjedt ki a jezsuita misszió hatásköre, ezért akarták a törzs tagjait Acará misszióba költöztetni. Szluha atya már 1753-tól Acará misszióban működött, beszámolói során kitér a nehézségekre is: betegségek, a portugál részről tapasztalható jezsuitaellenesség és pénztelenség. Acará misszió mégis sikeres lett, a gamella indiánok visszatértek, sikerült őket letelepíteni és evangelizálni. Szluha atyát teljesen váratlanul érte, amikor a rend brazíliai tartományába rendelték, hogy a rend kollégiumában matematikát oktasson.

Szentmártonyi Ignác működését már az atyák tudományos tevékenységét bemutató alfejezet tárgyalja. Ennek keretében előbb bemutatja Szluha atya Lisszabonban készített térképét Maranhão provinciáról. A térkép elveszett, de az évorai könyvtárban őriznek egyet, amelynek szerzője bizonytalan. Szentmártonyi Ignác az északi határmegállapító expedíció tagjaként utazott Brazíliába, amelynek tagjai közt katonák és mérnökök is voltak. Az atya etnográfiai tevékenységet is folytatott: nevéhez kötődik a *Sequentes noticias de Rio Negro* című munka, amelyben felsorolja a Rio Negro mellékfolyóit és a mellettük élő népeket. Az atya 1754–1756 között tartózkodott a területen, művét ekkor írhatta.

Az *Üldöztetés a gyarmatokon és a rendtagok deportálása* című alfejezetben az amanayékkal való kapcsolatfelvételt mutatja be a szerző, valamint annak körülményeit és következményeit. Már egy 1757-es röpirat felsorolja a jezsuiták bűnei között az amanayék közötti missziós munkát. A röpirat szerint Fáy bűne az volt, hogy a világi hatóságokat megkerülve, saját személyes irányítása alá rendelte az indiánokat, ezáltal magának vindikálva a királyi szuverenitás jogát, valamint semmibe véve Maranhão állam kormányzójának rendelkezéseit. A junta (városi tanács) szeptemberben száműzte Fáy, aki 1757. november 28-án indult vissza Európába több jezsuitával, akik között ott volt Francisco de Toledo tartományfőnök is. 1757-ben kihirdették Maranhão provinciában az indiánok szabadságát védő törvényeket, és a jezsuiták helyett világi papokat helyeztek a *vilává* minősített telepek élére. Szluha atya is ekkor hagyhatta el a tartományt, és 1757 augusztusában Rio de Janeiróba utazott, ahova 1758 januárjában érkezett meg, hogy a rend kollégiumában matematikát tanítsa. A hazatérő misszionáriusok hajója végül december 3-án érkezett meg Lisszabonba. Kayling és Szentmártonyi atyák Caeiro elmondása szerint a São Julião erődbe kerültek, a jezsuita előljárók közül többen az Azeitãoba, kilencvenkét jezsuitát pedig továbbhajóztattak a Pápai Államba.

A következő nagyobb fejezet a jezsuita atyák börtönéveit, hazatérését tárgyalja. Fáy atya sorsa másképp alakult, mint rendtársaié. Ő már 1758. február 15-én megérkezett Lisszabonba. Először Pedrosóba szállították, majd 1758 márciusától a bragai kollégiumhoz tartozó Rorizban volt házi őrizetben, ahol fordított. Egy kormányzati tisztogatás következtében került át Portóba, de előtte egy rövid időt a bartai rendházban is eltölthetett. Portóban szigorú őrizet alatt tartották társaival együtt, aminek az volt a célja, hogy a „bűnös jezsuitákat” kivonják a társadalomból. Fáy itt magánzárákában tartották. 1759 novemberétől

a spanyol határhoz közel eső Almeidában raboskodott, majd a spanyol támadás veszélye miatt Lisszabonba szállították. Az első éjszakát társaival a köztörvényes bűnözők számára fenntartott Junqueira börtönben töltötte, végül a São Julião da Barra erődbe került, ahol negyedmagával raboskodott a 28-as cellában. A nehéz körülmények kikezdték az atyák egészségi állapotát: kétszeri felgyógyulás után Fáy Dávid is itt hunyt el 1767. január 12-én.

A szerző a hazatérés utáni történések bemutatásakor felülvizsgálja Christoph Gottlieb von Murr adatait, amelyeket a rendtörténet és a jezsuita kutatások eddig alapul vettek. Rámutat arra, hogy Szentmártonyi atya nem került azonnal tartósan a São Julião erődbe, mint a többi rendtag. Mivel ő kényes információk birtokában volt, először az Azeitãóba vitték, onnan 1769. május 11-én szállították át a São Juliãóba. Kayling 1760. december 3-án lett az erőd foglya, ekkor 44 éves volt. Tizenhét évig raboskodott itt több cellában.

Mária Terézia többször közbenjárt alattvalói kiszabadításáért: erre először 1766-ban adott utasítást Johann B. Keil követnek. A kölni érsek fellépése 1767-ben már nagyobb sikerrel járt: harminchét jezsuita utazhatott haza. 1772-ben Lebzeltern báró, császári követ is kapott arra vonatkozó utasítást, hogy munkálkodjék a börtönben lévő jezsuiták kiszabadításáért. A német származású jezsuiták június 27-én hagyták el a börtönt és Lebzeltern követi palotájába mentek. Július 13-án szálltak fel a Genovába tartó hajóra, a csoport 1777. augusztus 5-én érkezett Bécsbe. Mária Terézia audiencián fogadta a jezsuitákat. Szentmártonyi Ignác 1777–1784 között Varasdon papnövendékeket oktatott, majd visszavonult unokaöccséhez, a belicai plébánoshoz. Itt hunyt el 1793. április 15-én, 75 éves korában. Kaylingról nem lehet tudni, mikor tért haza, 1777-ben már itthon volt. A Jézus Társaság feloszlása után ő is plébánosként működött Selmecebányán, rabtársaival rendszeresen levelezett. 1791 szeptemberében hunyt el. Szluha atya 1761-es hazatérése előtt Passauban és Bécsben is járhatott. Győr után Nagyszombatban és Sopronban is tevékenykedett. 1767–1770 között tábori lelkész volt Pozsonyban, majd 1771-től a rend 1773-as feloszlásáig a győri kollégium rektora. Életének ezt követő szakaszára nincs adat. 1803. július 18-án hunyt el Grazban.

A szerző gazdag forrásanyagot használt fel könyvéhez: több portugáliai levéltárban járt (Lisszabon, Coimbra, Évora), kutatott a rend római levéltárában, valamint magyar levéltárakban is (Ferences Levéltár, Egyetemi Könyvtár, Pannonhalma). A Ferences Levéltár anyagából fontos megemlíteni a Szluha-féle levélgyűjteményt, amelyet a szerző dolgozott fel először. A felhasznált kiadott források nagyrészt portugál és spanyol nyelvűek, de van köztük néhány latin és német, illetve pár magyar is.

Összegzésül elmondható, hogy Babarczi Dóra műve részletesen összefoglalja a négy magyar jezsuita atya életrajzát. Ehhez minden olyan körülményt ismertet, ami a téma szempontjából fontos: mind Portugália, Brazília, Maranhão tartomány történetét, mind a rend 18. századi szerepét az Újvilág evangelizálásában, valamint a feloszláshoz vezető utat, annak megítéléseit. A könyv más tudományágak képviselőinek is hasznos információkat tartalmaz.

Menyhárt Ágnes

1780 végétől 1783-ig bennszülött felkelések sora rázta meg az Andok társadalmát Cuzcótól Potosí tartományig, a mai Perutól Bolíviáig terjedően. A Túpac Amaru-felkelés a dél-amerikai spanyol uralom számára a legjelentősebb kihívást jelentette a hódítás és a függetlenség kivívása közötti időszakban. Az elmúlt fél évszázadban Túpac Amaru „Nagy Lázadása” az Andok történelmének központi narratívájává nőtte ki magát, mára az atlanti térség egyik fő, a történeti szakirodalomban központi szerepet betöltő, a spanyolok gyarmatosításával szembeni felkelésének számít. Charles F. Walker élénk és élvezetes módon tárja elénk a felkelés történetét, annak szűkebb és tágabb politikai, földrajzi és társadalmi kontextusát, a felkelésben részt vevők kapcsolati hálóját, valamint konklúzióként a felkelés örökségét. A szerző vállalásához híven meg tudta fogni a rendkívüli módon komplex, sokoldalú mozgalom lényegét úgy, hogy közben nem veszett el a gondolatmenet a nagyobb történet tárgyalásában vagy a történeti és földrajzi kontextus vázolásában. A szerzőnek már korábban is jelentek meg releváns vagy a tésséggel foglalkozó művei.²

A Túpac Amaru családra fókuszálva Walker, a kaliforniai egyetem professzora átfogó képet nyújt a felkelés történetéről és annak szervezetéről. Az elsődleges források felhasználásával részletes beszámolót ad a főszereplők nézeteiről és a konfliktusokról, kezdve Túpac Amaru és felesége élettörténetével, a felkelés kirobbanásának körülményeivel, majd Cuzco sikertelen ostromával, az ő és felesége elfogásával és kivégzésével, folytatva a történetet 1781 után, amikor a lázadást és a megkezdett harcokat továbbvitte unokaöccse, Diego Cristóbal.

Walker a bevezetés első mondataiban nagyon érzékletesen, a felkelés első mozzanatainak filmbe illő jelenetével indít: megtudjuk, hogy 1780. november 4-én, azon a napon, amelyen kirobbant a felkelés, José Gabriel Condorcanqui Noguera – aki ebben az időben már egyre gyakrabban használta az inka királyi nevet, a Túpac Amarut – Antonio de Arriagával, a spanyol hatalom előjárójával (*corregidor*) ebédelt Carlos Rodríguez, Yanaoca papjának házában. José Gabriel Túpac Amaru ekkor már 1766 óta Yanaoca, Pampamarca és Tungasuca kurakája vagy *cacique*-ja, azaz indián vezetője volt. Az ő feladatai közé tartozott a fejadó begyűjtése, a rendfenntartás és a közvetítés a spanyolok és az indián bennszülött lakosság között. Jól tudott spanyolul és kecsua nyelven is, az egykori Inka Birodalom nyelvén,

1 Walker, Charles F.: *The Tupac Amaru Rebellion*. Cambridge–London, The Belknap Press of Harvard University Press, 2014. 347 p.

2 Walker, Charles F.: *Smoldering Ashes: Cuzco and the Creation of Republican Peru, 1780–1840*. Durham, 1999; Walker, Charles F.: *Shaky Colonialism: The 1746 Earthquake-Tsunami in Lima, Peru and its Long Aftermath*. Durham, 2008.

amely az andoki-egyenlítői nagy nyelvtörzs andoki törzsén belül a kecsumara nyelvcsalád önálló, kecsua ágát alkotó indián nyelve, számos nyelvjárással. Kétnyelvűként még inkább közvetíteni tudott a spanyol előljárók és az indián bennszülött lakosság között, mindkét fél álláspontját jól ismerte.

A 16. századi utolsó inka uralkodó, I. Túpac Amaru (1545–1572) ellen a spanyol gyarmatosítók 1571-ben indítottak háborút, hogy végleg megtörjék az inkák hatalmát és birtokukba vegyék Perut. I. Túpac Amaru végül elfogták, megkeresztelték, majd nyilvánosan kivégezték 1572-ben. Az utolsó inka uralkodó nevét felvevő José Gabriel Condorcanqui, aki vérségi kötelékben állt az inka uralkodói családdal, 1738. március 10-én született Surimanában, Miguel Condorcanqui Usquionsa Túpac Amaru és María Rosa Noguera gyermekeként. Édesapja, Miguel – aki 1750-ben halt meg – szintén kuraka volt, ő felelt Tinta kerület három településéért (Surimana, Pampamarca, Tungasuca). José Gabriel jezsuita nevelést kapott, majd bátyja halála után ő lett Tungasuca és Pampamarca kurakája, mely tisztségében nagy megértést mutatott a bennszülöttek összetett problémái, a spanyol hatóságokkal szembeni ellenérzéseik iránt. 1753 és 1759 között Cuzcóban, az ősi inka központban tanult, az előkelő indián fiúk nevelésére fenntartott jezsuita kollégiumban. 1760-ban házasodott össze Micaela Bastidasszal, a Pampamarcából való kuraka lánnyal. Walker már a bevezetésben lefekteti, hogy művében Túpac Amaru mellett teljes portrét kíván rajzolni Micaela alakjáról és szerepéről is, hiszen róla – források hiányában – kevésbé alakított ki megfelelő összképet az eddigi szakirodalom. Rávilágít, hogy újabb források vizsgálatba való bevonásával megállapítható, hogy Micaela Bastidas nem csupán egy fontos másodszerelő a felkelés történetében, hanem aktív partnere volt férjének az indiánok vezetőjeként végzett tevékenysége, valamint később a felkelés munkálatai során is. Kereskedőként, ösvérhajcsárként és a családi vagyon felügyelőjeként ő is kivette a részét a felkelés szervezéséből.

Az első fejezetben (*Az Andok az Atlanti-térségben*) José Gabriel Túpac Amaru és Micaela Bastidas élettörténetén túl Walker részletesen kitér a 18. század végi európai és dél-amerikai politikai helyzet taglalására, valamint arra, hogyan éri el mindjobban az atlanti térség az Andok lakosságát. A felkelés előtti évtizedek helyi viszonyainak vizsgálatával megnevezi azokat a tágabb okokat, melyek közvetett módon, de befolyásolták az eseményeket, és a felkelés 1780. november 4-i kirobbanásának hátterében álltak. Az Andok térségében már az 1770-es évek elejétől komoly gazdasági nehézségekkel küzdöttek a helyi lakosok, valamint fontos azt is figyelembe venni, hogy az 1778–1779-es években rendkívül hideg időjárást kellett átvészelnie a lakosságnak, a rossz körülmények miatt a termés is súlyosan visszaesett, és a közlekedés is nehezzé vált a térségben. 1780-ig azonban a gyarmati hatóságok mást nem tettek, csak folytatták tovább a Bourbon-reformokat, és olyan intézkedéseket hajtottak végre, amelyek még inkább ellehetetlenítették a térségben élők egzisztenciáját. A bennszülött lakosság autonómiáját folyamatosan csökkentve minden évben egyre nagyobb adókat róttak ki rájuk, valamint Walker kifejti azt is, hogy a spanyol hatóságok igyekeztek a katolikus egyház erejét is csökkenteni a térségben. Már az 1770-es évek elejétől érezhetően megnöttek a vallási és a világi közösségek közötti feszültségek, amelyek 1780-ra eszkalálódtak olyan mértékben, hogy a felkelés elején számos helyi pap is Túpac Amaru oldalára állt és egyetértett a spanyol hatóságokkal szembeni követelésekkel. Az egyház és a helyi papság szerepére Walker a továbbiakban is részletesen kitér, az első fejezetben például Cuzco püspöke, Juan Manuel Moscoso y Peralta alakjára.

Túpac Amaru 1766-os kinevezésétől kezdve sokat utazott a térségben, nemcsak a hegyvidék nagyvárosait járta, hanem délebbre is eljutott, például Limába. Utjai során megismerkedett a kor modern irányzataival, a felvilágosodás eszméivel, és jó kapcsolatokat épít

tett ki a helyi kreol értelmiségiekkel, tehát a dél-amerikai születésű spanyolok egy részével, valamint helyi papokkal. A kreol előkelők és a papság egy része is egyre erősebben és többször vetette fel, hogy a spanyolok jogtalan földbirtok- és adópolitikát folytatnak a térségben. Peruban és környékén így hamar elkezdett formálódni a függetlenség igénye egyes csoportokban, ez a gondolat pedig Túpac Amaruhoz hasonlóan az indiánokban egyre inkább az inka múlttal kapcsolódott össze. Az indiánok ügyeinek harcos szószólójaként egyre több falu kérte fel a nagy tekintélyű kurakát érdekeik képviselőjére, Limában azonban összes kérvényét elutasították a spanyol hatóságok. Felmerült benne az is, hogy átutazik Spanyolországba, és magánál a spanyol királynál tesz panaszt, de a kérvényekbe és a spanyol uralkodóba vetett hite fokozatosan szertefoszlott. 1779–1780-ban már a fegyveres szervezkedés előkészítésének időszakáról beszélhetünk, ez az időszak a fegyverek beszerzésének logisztikai kivitelezését is jelentette.

1780. november 4-én a már említett események után Túpac Amaru fegyveresei Tungasucánál elfogták Arriaga *corregidort*, és elmondásuk szerint a spanyol uralkodó parancsára bilincsbe verték. A környező falvakból összehívott lakosságot november 8-án Túpac Amaru kecsua és spanyol nyelven tájékoztatta az eseményekről, valamint arról, hogy mindnyájuk közös ellenségét, Arriagát halálra ítélték. A spanyol kormányzó november 10-i kivégzése visszafordíthatatlanná tette a folyamatokat, ám Walker arra is felhívja a figyelmet, hogy a novemberi események és Arriaga kivégzése nem csupán a forradalom hevében történteknek feleltethetők meg, hiszen Túpac Amaru további intézkedései és szervezkedése arra világítanak rá, hogy egy előre eltervezett cselekménysorról van szó. A felkelő férfiak között már az első napokban megtörtént a fegyverosztás, tervszerű, jól előkészített akció zajlott. Túpac Amaru, a fővezér mellett ekkor már egy „Ötök Tanácsa” állt, mely a vezérkar szerepét látta el.

A lázadás a Perui Alkirályság területéről gyorsan áterjedt a déli területekre, a mai Bolívia és Argentína egy részére is. Az 1781 januárjáig történt események taglalása és elemzése a második–negyedik fejezetben történik meg. A lázadó kuraka első rendeletei jól mutatják, hogy valóban nem egy spontán módon kirobbant lázadásról van szó, hanem a felkelést megszervezték, alaposan kitervelték. Túpac Amaru a perui hegyvidék népét sújtó alapvető problémák megoldására törekedett, megszüntette a *mitát*, a magas forgalmi adót, és 1780. november 16-án, az amerikai kontinensen elsőként eltörölte a rabszolgaságot. Sangara falunál november 17-én a felkelők sikeresen megverték a spanyol csapatokat, de ekkor még nem vonultak Cuzco, az ősi inka város ellen. Túpac Amaru első nyilatkozataiban még a spanyol király hű alattvalójának mondta magát, és igyekezett a kreol előkelők támogatását megtartani. Az események előrehaladtával a kreolok, valamint a papság és az egyház támogatását azonban hamar elvesztette, a cuzcói püspök ki is átkozta őt és híveit. A felkelés híveinek összetétele idővel megváltozott. Ennek következtében 1781 januárjában felvetették a cuzcói alkirályság gondolatát, ami már Peru függetlensége felé mutató lépés volt. 1781 márciusában leveleiben Túpac Amaru már inka királynak nevezte magát, és a „peruiak” kifejezést használta, amelybe a kreolokat és a meszticeket is beleértette, így már egy korai perui nemzetfogalom alkalmazásáról beszélhetünk. A háború során azonban a kreolok fokozatosan a spanyolok oldalára álltak, főleg a városi felkelések, valamint a birtokok elvétele miatt. Ezen okokból az egyház is fokozatosan elpártolt a felkelőktől.

A felkelő csapatok 1781 elejétől kezdve fokozatosan dél felé nyomultak, de a nagyobb városokat, Punót, Arequipát, Potosít nem sikerült elfoglalniuk. Bár az indiánok ritkán voltak önálló félként feltüntetve a gyarmati dokumentumokban, Walker bemutatja, hogyan mutatkozott meg az igazságszolgáltatásról és az erőszakról alkotott véleményük a felkelés

hadi cselekményeiben. A mozgalom, mely a 18. század végi spanyol állam korrupt politikai és reprezentánsai ellen lépett fel, ellenezve például a fokozódó adókiivetéseket, az alsóbb és középosztálybeli rétegekből származó csoportok törekény együttműködéséből indult. Ahogy a felkelés fejlődött és fokozatosan kinőtte kezdeti kereteit, valamint további zendülők, lázadók csatlakoztak hozzá, úgy terjedtek tovább a vérengzések délre, a mai Bolívia területére. 1781. január 4-én kezdték meg a felkelők Cuzco ostromát, aminek egy teljes fejezetet szentel a szerző (*Cuzco ostroma*), de a királyi csapatok összevonásának hírére 10-én visszavonultak. 1871. március végén 17 116 katonára indult a felkelők ellen, és bekerítették őket, ám Walker felhívja a figyelmet arra, hogy a felkelők elleni hadsereg valós száma a 20 000 főt is meghaladhatta. Április 6-án Túpac Amaru kitörése kudarcot vallott, ami után elfogták őt feleségével, Micaelával és családjával együtt, valamint vezértársait is. Cuzcóban megkínózták és 1781. május 18-án kivégezték őket a város főterén. Ezt követően unokaöccse, Diego Cristóbal vette át a felkelés vezetését Diego Túpac Amaru néven.

Walker munkájának nagy érdeme, hogy az eddigi szakirodalom összegzéseivel³ szemben nagy figyelmet fordított a Túpac Amaru és Micaela Bastidas halálát követő történésekre is; a felkelés 1781–1783 közötti eseményeit is részletesen elemzi. Így például részletekbe menő képet kaphatunk arról, hogyan folytatta Diego Túpac Amaru 1781 májusát követően a felkelést Titicaca-tó környékén 1782-ig (végül 1783. július 19-én végezték ki brutálisan anyjával és további felkelőkkel együtt). Továbbá egy külön fejezetben tárgyalja a szerző a déli kampányokat és Túpac Katari (Julián Apaza) alakját és szerepét, aki 1781-ben La Paz városát vette kiterjedt ostrom alá, majd végül novemberben elfogták és kivégezték. A forradalom további menetének részletes feltárásával a szintézist adó mű még teljesebb képet ad az 1781–1783 közötti Túpac Amaru-felkelésről, így könnyebb azt elhelyezni a 18. század végi forradalmak történeti kontextusában, az 1789-ben kezdődő francia vagy az 1791-ben kezdődő haiti forradalom értelmezési rendszerében. Walker az utószóban kitér a 19. század eleji fontosabb eseményekre is, így például az 1811–1824 közötti perui függetlenségi háborúra, valamint az 1820–1822-ben a spanyol börtönből visszatérő Juan Bautista Túpac Amaru alakjára, aki hazatérése után Argentínában telepedett le.

Annak ellenére, hogy Walker munkája alapvetően és mindenképp az első szintézise a felkelésnek, a szerző új levéltári forrásokat is beemelt művébe. A mű érdemei közül kihangsúlyoznám azt, hogy többször is kitér a Túpac Amaru-felkelés emlékezetének későbbi továbbélésére, legrészletesebben a konklúzióban, több képi forrást hozva például az 1950–1970-es években felélénkült Túpac Amaru-kultusz átátámasztására. Ezekből a képi forrásokból láthatunk párat az ötödik fejezet előtt is, például egy 1957-es mexikói képregény részletét Túpac Amaru porba hulló alakjával, vagy egy 1964-es képet a szerző saját gyűjtéséből, amelyen Túpac Amaru sikertelen felnygelésének ábrázolását láthatjuk. Walker a felkelő forradalmárok és a királpártiak célkitűzéseit, tetteit is elemzi és bemutatja, mindezeket pedig a már elérhető, adott esetben nyomtatott forrásokon túl Peruból és Spanyolországból származó, alig ismert levéltári forrásokkal is átátámasztja. A felhasznált levéltári anyagokról a *Jegyzetek* részből tájékozódhatunk, melyet zárásként egy pontos és jól összeszedett *A felkelés kronológiája* rész előz meg.

Walker a munka során végig törekedett arra, hogy a szövegeket a felkelők elbeszéléseinek idézeteivel tarkítsa, amelyek rávilágítanak a felkelés retorikájára, hatásosan átadva az érzelmi faktorokat is. Szinte érezzük Tomasa Condemaita, az egyik fontos női vezető

3 Például: Fisher, Lillian: *The Last Inca Revolt, 1780–1783*. Norman, 1966; Serulnikov, Sergio: *Revolution in the Andes: The Age of Tupac Amaru*. Durham, 2013.

csalódottságát, amikor arról panaszkodott Micaela Bastidasnak, hogy „Olyan szerencsétlen [*desfavorecida*] vagyok, hogy nőnek születtem”, amikor számos felkelő a táborban megkérdőjelezte a nő képességeit. Szinte halljuk Diego Cristóbal, Túpac Amaru unokaöccsének gondolatait, aki átvette a felkelés vezetését 1781-ben, amikor a spanyol püspöknek bevallja, milyen „kétségbeesett”, és „szíve akár egy hajóroncs”, mert nem tudja eldönteni, hogy megbízható-e a spanyolok amnesztiaajánlatában vagy sem. Walker további érdemei közé tartozik, hogy az előszóban leírtakhoz hűen óvatosan bánt az egyes felek kategorizálásával. A hivatalos dokumentumok ugyanis sok esetben leegyszerűsítő módon minden bennszülöttet forradalmárnak és spanyolelleses szimpatizánsnak írnak le, annak ellenére, hogy az Andok társadalma etnikai, vallási és nyelvi téren is nagymértékben differenciált volt. Cuzco ostrománál például sok helyi indián nem a felkelőkhöz csatlakozott a harcokban, Walker pedig ennek kapcsán felhívja a figyelmet arra, hogy sok indián lakosra komoly hatást gyakoroltak az egyes spanyol vagy bennszülött hatóságok, és el tudták érni, hogy ne csatlakozzanak a felkelőkhöz, valamint sok helyi lakos ambivalens érzéseket táplált a forradalommal vagy annak vezéreivel kapcsolatban.

Charles F. Walker *A Túpac Amaru-felkelés* című műve egy átfogó, jól hasznosítható szintézise a forradalom történetének, a széles körű kutatómunkának köszönhetően új és gazdag esettanulmányokat nyújt a felkelés eddig mellőzött vagy kevésbé kifejtett szereplőiről is, így jelentős mértékben hozzájárul Peru nemzeti történelmének feldolgozásához. Az egyes fejezetek térképei és adott esetben képi forrásai még érzékletesebbé és követhetőbbé teszik a leírtakat, a hosszú és részletes konklúzió pedig nemcsak az 1781–1783 közötti felkelés szűkebb történetét foglalja össze, hanem a Túpac Amaru-történet máig történő kifuttatásával és az inka harcos emlékezettörténetének felvázolásával még izgalmasabbá és megélhetőbbé teszi mindazt, amit az előző fejezetek részletesen kifejtettek. A 2014-ben megjelent mű 2015-ben megnyerte az *American Historical Association* Norris and Carol Hundley-díját.

Schvéd Brigitta Kinga

Chilei küldetésben, 1956–1975¹

A kötet, amelyben Deák Ferenc jezsuita szerzetes életének majd 20 éves, Chilében töltött periódusát meséli el az olvasónak, a *Jezsuita Könyvek Rendtörténet* című sorozatában jelent meg. A mű az eseményeket elbeszélő atya szerint nem emlékirat vagy önéletrajz, csupán az érdeklődők kérdéseire adott válasz, amit Molnár Gábor, a földtudományok doktora, Latin-Amerika-szakértő egy mélyinterjú után összefoglalt és nagy gonddal megszerkesztett. A szerkesztő, aki Dél-Amerikával kapcsolatos tanulmányok sorát jelentette már meg a magyar mellett spanyol és angol nyelven is, az előszóban megjelöli munkája célját. Egy különleges élethivatáson és személyesen megélt eseményeken keresztül mutatja be az 1956–1975 közötti chilei eseményeket, azokat a kötet végén fényképekkel illusztrálva. Célközönsége a téma kutatóitól egészen a „szakmán kívüli” érdeklődőig terjed, ennek megfelelően a mű olvasmányos, anekdotákkal tarkított, de egy komoly és nem könnyű életpályát bemutató kötet.

A Magyarországon kevésbé ismert chilei történelem adott korszakának megismerését elősegítendő egy tanulmánnyal kezdi a kötetet a szerkesztő, aki „testközelben”, Kolumbia egyik legszínvonalasabb egyetemén, a jezsuiták által vezetett Pontificia Universidad Javerianán tanult nemzetközi kapcsolatok szakon. Chile történetét szinte kizárólag külföldi szakirodalomra támaszkodva foglalja össze.

A bevezetésben az ország földrajzi jellemzőit sorolja fel Molnár, majd az 1930-as évekig visszanyúlva feltárja az előzményeket. A tömören, de világosan összefoglalt gazdasági és az azzal szorosan összefüggő politikai háttér megvilágításával indítja a tanulmány fő részét, a címben megadott időszak eseményeit taglaló fejezeteket. Először a visszatérő idős Carlos Ibáñez tábornok pártpolitikát nélkülöző, azt felülíró hatéves kormányzásáról ír (1952–1958), ami a kezdeti sikerek után mégsem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A következő fejezetben a jobboldal által támogatott, de független Jorge Alessandri (1958–1964) és az őt váltó Eduardo Frei (1964–1970) kereszténydemokrata kormányzása kerül sorra. Előbbi gazdasági liberalizmust és a külföldi befektetések támogatását hirdette meg programjaként, amiből elsősorban az elitnek származott haszna, az alsóbb néprétegeknek nem. Ez a fajta politika adta meg a kereszténydemokraták támogatottságát, melynek nyomán 1964-ben a Partido Demócrata Cristiano került hatalomra. A kereszténydemokraták programjának legfőbb pontjai a kommunizmus elkerülése, az ország gazdasági alapjául szolgáló rézbányák részleges államosítása (az ágazatban azért továbbra is jelen maradtak az amerikai befektetők), a földreform, valamint a szegények felkarolása volt. Mindehhez az

1 Deák Ferenc SJ: *Chilei küldetésben, 1956–1975*. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: Molnár Gábor. Bp., Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya, 2013. 111 p.

USA támogatását is megkapták, ennek ellenére a reformok nem haladtak a kellő ütemben, így az 1970-es elnökválasztáson az egyesült baloldali pártok koalíciója (Unidad Popular, UP) aratott győzelmet.

A baloldal Salvador Allende (1970–1973) személyében irányította Chilét. A nehéz gazdasági helyzetben hatalomra került UP kezdetben jelentős sikereket tudott felmutatni a GDP növekedése és a munkanélküliség csökkentése terén. Azonban hamar kiderült, hogy a sikerek alapjául szolgáló állami pénzhez kölcsönök útján jutott a vezetés, s ezek visszafizetéséhez nem erősödött meg kellőképpen az ország. Így az állami tartalékok kimerítése után az ország gazdasági, társadalmi káoszba süllyedt, amire a válasz egy jobboldali katonai diktatúra volt. Az USA támogatásával 1973. szeptember 11-én véghezvitt puccs a kommunizmus megakadályozásának a módja volt. A kaotikus helyzetben viszont jelentős megtorláshullám vette kezdetét az országban, ami több ezer ember halálához vagy bebörtönzéséhez, megkínzásához vezetett. Az Augusto Pinochet vezette Chilében a legfőbb feladat az állami deficit mihamarabbi csökkentése volt, amit a szociális intézkedések eltörlésével és a külkereskedelem növelésével akart elérni az ország vezetése. Javulás nem mutatkozott az első években, a hiperinfláció és a GDP zuhanása jellemezte a kezdeti időszakot. A pozitív változás jelei csak 1975 után tűntek fel, amikor is a jórészt a Chilei Katolikus Egyetemen tanult közgazdászok reformokat tudtak elfogadtatni a kormányzattal, és ezzel a gazdasági stabilizáció útjára terelték hazájukat.

A szerkesztő által írt húszoldalas bevezető tanulmányt követi Deák atya elbeszélése. A visszaemlékezés úgy épül fel, hogy a rövid, meséltető, iránymutató kérdést hosszú, elbeszélő stílusú válasz követi, amit egyszer-egyszer kiegészít egy konkrét eseményre való rákérdezés. A körültekintő szerkesztésnek köszönhetően folyamatos, kronologikus gondolatmenetet követhet végig az olvasó, aminek megértését valóban nagyban segíti a kötet elején lévő tanulmány, mivel az említett nevek, pártok már ismertek, így nem kellett megtörni az elbeszélést a politikai háttér magyarázatával.

Elbeszélései alapján Deák atyát egy rendkívül művelt, érdeklődő személyiségnek ismerheti meg az olvasó. Az utazásról szóló beszámolóiban kitér a földrajz, az élővilág részleteiből bemutatására, de egy olyan szintig csupán, ami nem tereli el a figyelmet a lényegről, viszont hasznos háttér-információval szolgál és a teljesség érzését adja az olvasó számára. Emellett társadalmi és gazdasági kérdésekben is tájékozott, egy helyen például arról ír, hogy az ő javaslatára több földbirtokos reformokat vezetett be a birtokán, aminek köszönhetően a parasztok helyzete is javult, valamint a bevétel is növekedett.

Deák atya derűs, nyitott természetével könnyen beilleszkedett rendtársai közé mindenhol, ahová a jezsuita rend küldte. Tehetséges, határozott szervezőként helytállt egy jezsuita iskola élén is, de igazán a tanítást szerette, a diákok között érezte legjobban magát. Fontosnak tartotta a politikai szerepvállalást, kiállt a keresztény értékrend mellett mind a bal-, mind a jobboldali szélsőségekkel szemben, diákjaira is nagy hatással volt személyisége. Dél-Amerikában a legkülönbözőbb élethelyzetekben találta magát: búvárkodott, nyári munkaprogramban épített házat a rászorulóknak, 3000 méter magas vulkánnál volt idegenvezető, tanított francia nyelvet egy sivatagi egyetemen, sofőrködött, iskolát igazgatott, novíciátust vezetett, sőt egyszer egy verekedő polgármestert is megbékített. Mindezeket túl leginkább a diákjaiért élt, politikai fórumokat szervezett nekik, védte őket a hatósági túlkapásokkal szemben, segítette a letartóztatottakat, amiért kétszer is bezárták.

Az időrendi ívre épülő elbeszélést a tanulmányainak ismertetésével kezdi az atya, amelynek során kitér a Magyarországról Ausztriába való kényszerű 1949-es szökésére is. Szeretett volna minél hamarabb misszióba menni, ami 1956-ban sikerült is, mivel rendfőnö-

ke kiküldte Chilébe, hogy segítse a dél-amerikai katolikus egyházat. Az élményekkel teli hosszú hajó- és repülőút után megérkezett Chilébe, ahol rögtön vidékre küldték iskolai feladatok ellátására. Itt az adminisztratív teendők ellátása mellett lelkipásztori tevékenységére is nagy szükség volt. Járt Kolumbiában a szerzetesi képzés részeként, majd visszatérve Chilébe tovább folytatta sokrétű munkáját. Ezután rektori székbe helyezték, majd újra iskolapadba küldte előljárója, hogy szerezzen tanári diplomát. Itt került kapcsolatba egyetemi diákokkal, akikkel sorközösségükből adódóan jó kapcsolatot alakított ki. Később egyetemi lelkészként és oktatóként tudta kamatoztatni a fiatalság körében szerzett tapasztalatait.

Deák Ferenc beszámol a politikai változások fogadtatásáról, főleg az egyetemi körökben, amelyben ő élt. Példának okáért éhségsztrájkban is részt vett. A katonai puccs utáni tisztogatások idején sokat tett az üldözöttekért. Mivel pedig köztisztületnek örvendett, sok engedelményt tudott kicsikarni védenecsei számára a diktatúrában is, azonban volt, hogy őt magát szintén bebörtönözték rövidebb időre emiatt. Chilei küldetése olyan meglepetésszerűen ért véget, mint ahogy kezdődött: 19 év chilei szolgálat után kapott egy levelet a magyar jezsuita tartományfőnöktől, hogy Torontóban van rá szükség az egyre gyarapodó magyar közösségben. Ezekkel a sorokkal fejezi be az atya visszaemlékezését: „*Mi pedig elbúcsúztunk Chilétől. De lelkünkben magunkkal hoztuk emlékeinket és mindazokat, akikhez küldetésünk és szolgálatunk fűzött a »Dél Keresztje« alatt.*”

Összefoglalva, a *Chilei küldetésben 1956–1975* című kötet egy könnyen befogadható, mégis mély mondanivalóval rendelkező munka, amely elbeszélő stílusával és a megélt történelem bemutatásával megragadja a figyelmet. A könyv végigkísér egy viszontagságos, mégis vidám, példamutató életúton, emellett olyan egzotikus tájakkal ismerteti meg az olvasót, mint a dél-amerikai Chile.

Varga Máttyás Gábor

HU ISSN 0083-6265

Kiadja az MTA BTK Történettudományi Intézet

A kiadásért felel Fodor Pál igazgató

A szerkesztési, tördelési munkálatokat

az MTA BTK TTI tudományos információs

témacsoportja végezte

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva

A térképet készítette: Nagy Béla

Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy